

Mats Furberg

Om dödsskräck och dödsångest

Ja, det kan dröja sjutti år
tills döden lockar dig i fällan!
Dock må det sägas vid din bår:
han levde kort och levde sällan.

Strofen är hämtad ur Hjalmar Gullbergs *Fem kornbröd och två fiskar* (1942). I den möter vi två begrepp om liv och två motsvarande begrepp om död. Här ska jag stanna vid kroppens död och liv, inte vid andens. Till tema har jag tagit begreppen dödsskräck och dödsångest. Jag ska tillåta mig använda "dödsfruktan" och "dödsrädsla" som grova synonymer till "dödsskräck".

Skräck och ångest brukar beskrivas på åtminstone sex olika sätt som jag nämner bara för att tala om vilka av dem jag *inte* sysslar med. Man kan fatta dem som somatiska och/eller psykiska störningar; som tendenser att handla på vissa sätt; som ofrivilliga kroppsprocesser och ofrivilliga yttre uttryck av vissa slag; som kroppsörnimmelser av vissa slag; som känslor av vissa slag; och slutligen som en uppfattning av något som på ett speciellt sätt oönskligt.

Normalt brukar man anse att samtliga moment är relevanta för förekomsten av skräck eller ångest. Men faktorerna kan tillmätas olika vikt. Vad en skola ser som skräckens eller ångestens kärna ser en annan som dess orsaker eller dess verkningar eller dess beledsagande omständigheter. Och man behöver inte beakta dem alla. En psykiater kan korrekt diagnostisera en patient som fylld av ångest, fastän patienten själv inte känner sig ens förskräckt.

Jag ska inskränka mig till de fall där skräcken eller ångesten har en psykisk sida, dvs där den som befinner sig i tillståndet erfar något subjektivt av ett slag som strax ska specificeras.

Den typ av infallsvinkel jag vill använda är en som brukar kallas fenomenologisk. Det adjektivet använder filosofer på två manér. I en äldre betydelse betecknar "fenomenologi" det deskriptiva studiet av ett fenomen vilket som helst; i en yngre används termen att karakterisera ett visst *sätt* att nalkas framför allt upplevelsefenomen, ett sätt utarbetat främst av Edmund Husserl. De fenomenologiska inslagen i min framställning är att *ämnet* är dödsskräckens och dödsångestens fenomen, sådana

de erfars av den skräck- och ångestridne; och att *metoden* lånar intentionalitetsgrepp från Husserl och hans föregångare Brentano.

Allmänt fenomenologiska inslag presenteras i sektion 1. Sektion 2 diskuterar närmare de två begreppen dödsfruktan och dödsångest. Sektion 3 berör frågan "Kan dödsrädd respektive dödsångest vara berättigad?".

1. Rädsla och ångest

Jag börjar med en fenomenologisk karakteristik av fenomenen rädsla i allmänhet och ångest i allmänhet.

(A) När jag är rädd, är jag alltid rädd för något.

(B) Min rädsla för något, *a*, behöver inte innebära att *a* finns.

Att det inte finns spöken innebär inte att det är uteslutet att det man är rädd för är just spöken. Däremot kan man inte vara spökrädd utan att i någon mening och kanske lite grann mot bättre vetande tro att spöken finns. Dvs: det som rädslan är riktad på, rädslans sk intentionala objekt, är på ett eller annat sätt knutet till och kanske konstituerat av den räddes föreställningsvärld; för den spökräddes tanke och tro är det *som om* spöken finns.

(C) Det intentionala objektet för rädsla behöver inte vara orsak till rädsla.

Bland spökrädslans många orsaker befinner sig inte spöken; såsom icke-existerande kan andevärlden inte kausera något. Däremot kan rädslan orsakas av vederbörandes *tro* att spöken finns. Försvinner det försanthållandet, försvinner normalt också spökrädslan.

Med ångest förhåller det sig till synes helt annorlunda. En ångest, skulle många av oss säga, är lik och olik en rädsla. Den stora skillnaden dem emellan är att ångesten saknar intentionalt objekt. Har du ångest, är det inget som du har ångest för. På ångestplanet saknar alltså (A) och (B) motsvarighet och därmed också (C): om inget objekt föresvävar den ångestridne, orsakas hans tillstånd förstas inte av någon tro att ett ångestobjekt existerar.

Andra skulle protestera. Även ångesten har intentionalt objekt. Objektet skiljer dödsångest från annan ångest. Att objektet är vagt och undangliggande är en annan historia.

Jan Anderssons och min bok *Moral* slog ett slag för objektslösheten. Numera är jag tveksam. Somlig ångest är nog objektslös men inte den för

döden: i *det* fallet finns en motsvarighet till (A) – (C). Men hur stark är analogin? Har dödsräddelse och dödsångest *samma* intentionala objekt? Gör detta dem i så fall till samma sak?

2. Olika sorters rädsla för döden

Jag vill nu närmare karakterisera dödsräddelse och dödsångest. Argumentet är att det finns olika dödsräddelser och olika dödsångest och att de skiljer sig i sina intentionala objekt.

Min utgångspunkt är Heideggers tanke i *Sein und Zeit* att dödsångesten har en intentional struktur påminnande om den i (A) och (B) men skiljer sig från dödsräddelsen däri att döden betraktas som oundviklig. Idén är grovt denna:

Anta att jag våndas för att dö före 50 eller innan jag har skrivit färdigt den bok jag nu håller på med men att jag inbillar mig kunna klara livhanken över tidsperioden ifråga! Våndan är då dödsräddelse. Den övergår till dödsångest ifall jag är övertygad om att jag *omöjligt* kan leva igenom perioden. Räddelsen att förr eller senare dö är alltså alltid av ångesttyp såvitt man tror att döden inte är evigt oundviklig.

Jag ska anta att Heideggers intuition är riktig men vrida och vända på den. Till nästa sektion sparar jag frågan huruvida dödsångesten har en analogi till (C).

Dödsräddelsans intentionala objekt kan vara åtminstone (a) rädsla för döendet; (b) rädsla för livsförlusten; eller (c) rädsla för det hinsides.

(a) Rädslan för döendet spaltar jag i två. Båda tar fasta på vissa med döendet förenade smärtor, förödmjukelser och förluster av sinnes- och själsförmågor. Den ena gruvar sig för dessa obehag, tagna för sig själva, dvs oberoende av att de utmynnar i just död. För den andra är däremot det verkligt fasansfulla just att de slutar med att man övergår från levande människa till lik.

Låt oss kalla den förra rädslan för oegentlig döenderädsla och den senare för egentlig. Den egentliga är en kombination av den oegentliga och räddelser med de intentionala objekten (b) och/eller (c). Den diskuteras implicit i och med att dess beståndsdelar behandlas.

Under vissa förhållanden kan den oegentliga dödsräddelsen upplösas eller lindras. Subjektet kan övertygas om att i den mån hon så begär kommer effektiva smärtstillare och förlustkompensatorer att sättas in. Hon kan också övertygas om att personal och anhöriga inte kommer att se ner på henne för t ex hennes inkontinens. Men inte alla smärtor torde kunna tas bort och inte alla förluster kompenseras; och många förödmjukelser är ju förödmjukelser inte inför andra människor utan inför ens eget överjag.

Många som har sett långvarig sjukdom lider av en ny skräck: inte den att av klumpighet eller missriktad barmhärtighet eller kanske ekonomiska hänsyn bli tagna av daga utan den att bli hållna vid liv mycket för länge, plågade och förödmjukade. *Den döenderädslan* är en rädsla för processens utdragenhet. Från den kan man kanske befrias genom att ha ett Rätten-till-vår-död-testamente på sig och inbilla sig att det kommer att respekteras.

Den teoretisk-filosofiska moral jag drar ur dessa anmärkningar är att olika döenderädslor låter individuera sig just genom sina intentionala objekt. Rädslorna ifråga har alltså ett begreppsligt moment. Att de är invävda i trosföreställningar framgår bl a av att de upplöses eller lindrar sig när den rädde med rätta eller orätta övertygas om att smärtan och förödmjukelsen går att undvika och sinnesförlusterna att kompensera. Detta torde innebära att samtal om döendeskräckens objekt tillsammans med kunskapsteoretiska överväganden om sannolikheten för att vissa rädslor är grundade eller ogrundade har en praktisk effekt, påverkar rädslorna ifråga.

(b) Skräck för livsförlust skiljer sig från skräck för döendet. Lyssna ett ögonblick till Stiernhielms fru Lusta, talande till den unge Hercules vid skiljevägen:

Döden molmar i mull allt vad här glimmar och glänsar.
Döden kastar å kull allt vad här yppert och högt är.
Döden knossar i kras allt vad här kraft har och helt är.
Döden dväler i dvalm allt vad här levnad och liv har.
Döden raffar å väg allt vad här aktas och älskas.
Döden själver är i n t e t och gör allting till A l l s - i n t e t .

Eftersom fru Lusta är fru Lusta, hittar vi inte hos henne några hinsidestankar. Döden är slutet på detta livet. Jag finns ett tag och är sedan aldrig mer.

Vad skrämmer i detta "och sedan aldrig mer"? Enligt fru Lusta är jag ju inte där att uppleva intigheten. Hon skulle sannolikt tillfullo instämma i Epikuros' ord: "Där jag är, där är icke döden; och där döden är, där är icke jag".

Skräcken för livsförlusten har jag ju bestämt som en skräck, erfaren före tidpunkten t_1 , att jag ska vara död vid t_1 , där t_1 ligger någorlunda inom mitt "naturliga" livsspann. Underförstått är att jag inte senare kommer till liv igen; dödsskräcken är en skräck att allt fragment vara död.

Men också uppståndelsestroende har ibland dödsskräck. Hur kan de ha det, ifall det inte endera är så att deras läppars bekännelse inte är deras hjärtas eller så att rädslan är en rädsla inte för *livets* definitiva förlust utan för *jordelivets*? I förra fallet får vi kunskapsteoretiska problem kring frågan

om handlingar och beteenden alltid talar högre än ord; i det senare fallet ställs vi inför den delikata uppgiften att konstruera ett livsbegrepp som inte är jordelivets.

Bortsett från de problemen, vad är för mig, subjektet, så förskräckligt i den definitiva förlusten av mitt liv?

Ett vanligt svar är att jag som levande inte kan föreställa mig hur det skulle vara att vara död. Det är en tanke som jag i benådade stunder kan ha en känsla av att jag begriper men som ibland upplöser sig i ingenting – en tämligen vanlig upplevelse när man grunnar på livsåskådningsproblemen.

Om tanken går ut på att jag måste finnas till för att föreställa mig att jag är död, säger den något sant men ovidkommande. Säger den att jag inte såsom nu levande kan föreställa mig att jag en gång kommer att vara död, säger den något som torde vara klart falskt – det är precis sådana föreställningar jag har när jag tecknar livförsäkring eller skriver mitt testamente. Säger den slutligen att jag inte kan föreställa mig hur det är att vara ett lik, verkar den förutsätta att lik kan ha upplevelser, vilket är ett antagande av tveksam meningsfullhet.

Jag har därför svårt att acceptera förklaringen att det förskräckliga med livsförlusten är bl a att det är omöjligt att föreställa sig att man själv är död. Men i den förklaringen finns en idé om att sånt som vi inte kan föreställa oss är mer skrämmande än det som vi kan föreställa oss – att just någontings ogripbarhet gör det fasansväckande. För min känsla ligger det något psykologiskt riktigt i *den* idén; men djupa filosofiska problem är förbundna med detta att "kunna" och "icke kunna" föreställa sig saker och ting.

En annan, kanske bättre och säkert filosofiskt mer givande förklaring till det rysansvärda i "och sedan aldrig mer" är att vi alla lever framåtriktade. Så länge vi är någorlunda vitala, dväljs vi i vårt förflutna för att dra lärdomar för framtiden. Kanske pga ständig social träning försöker vi alltid orientera oss så att vi så gott sig göra låter förhindrar något dåligt och/eller befordrar något gott, utnyttjar detta till att därefter göra . . . osv. Ständigt är vi i en möjlighetsvärld. Men med döden är det slut. Ingen framtid finns. Avsiktlighetens brovalv når inte strand utan slutar blint, och jag kan inte bromsa och inte vända. Att livsförlusten, fattad på detta sätt, skrämmer den "naturliga" människan och kommer tanken att svindla, det är kanske inte så underligt; särskilt inte om hon värderar livet med dess möjligheter som något i sig gott.

(c) Frukten för det hinsides var måhända starkare i gångna tider. Men den finns fortfarande. Jag såg för några månader sedan en DN-artikel som lyckade med Ingemar Hedenius för att han hade skrivit om helvetesläran i stället för att syssla med jag tror det var pedagogikens filosofi. Författaren

kan inte ha haft stor aning om de djupa skador vissa typer av religiös uppfostran ger; hur fruktan för "det obekanta landet varifrån man icke återvänder" och för den makt som aldrig dör och den eld som aldrig utsläcks kan skapa en rädsla av enorm intensitet.

Ska jag rädas mitt hinsidesliv, måste jag emellertid tro att jag lever vidare efter min fysiska död: *jag*, inte någon som är exakt lik mig. Och då måste jag tänka mig en personidentitet som är oberoende av kroppskontinuiteten. Det skulle föra för långt att här gå in på de problem som uppstår t ex om man i Lockes efterföljd försöker konstruera personlig identitet i termer av minnen. Men envar som har tänkt på skarpen kring personlig identitet håller nog med om att det inte är lätt att bilda ett begrepp om vare sig överlevnad av döden eller av de dödas uppståndelse, antingen den senare antas vara kroppslig eller ej.

Därmed övergår jag till begreppet dödsångest. Dödsångest är, föreställer jag mig, rädslan för oundvikligheten i döendet, livsförlusten eller det hinsides. Den är också, tänker jag mig, viss om att döden kan komma när som helst. Många av oss kan ha skäl att hoppas på fler levnadsår, men säker på att få dem kan ingen vara. När vi har hunnit ett stycke på levnadsvägen, växer döden som ett barn, nej, inte ens så förutsägbart utan i plötsliga språng.

"Människan är den enda art som vet att hon ska dö", säger Voltaire; och antingen vi är unika i detta avseende eller ej, står vi där med en vetskap som vi kan förhålla oss på åtminstone två sätt till. Vanligen orkar vi inte tänka på den. Vi skjuter den ifrån oss. Andra dör men inte jag. "Människan är dödlig; Caius är en människa; alltså är Caius dödlig" – det är logik. Men "Människan är dödlig; jag är en människa; alltså är jag dödlig" är en otänkbarhet eller en *ren* logikövning. Dessa andens undanflykter har Tolstoj skildrat i sin nästan outhärdliga *Ivan Iljiti' död*.

Det andra sättet är att försöka leva med vissheten om att vara dödlig. Här beror mycket på hur oundvikligheten ses. Om jag har fått dessa och dessa skullskador, måste jag dö; men hade jag kört försiktigare, hade jag inte fått skadorna. Givet det inträffade är döden oundviklig, men det inträffade hade inte behövt inträffa. Att vi alla förr eller senare dör är däremot inte en relativ oundviklighet utan en absolut; endast om naturens lagar ändras, skulle vi kunna undgå att så småningom dra vårt sista andedrag.

Att falla offer för en relativ oundviklighet är bittrare än att falla offer för en absolut, ty i förra fallet hade det kunna vara annorlunda. Och nästan all död är relativt undviklig: även 102-åringen skulle ha kunnat leva lite till ifall inte lunginflammationen hade tillstött. Vetskapen om dödens relativa oundviklighet är förmodligen mer aktiv i oss än vetskapen om dödens absoluta oundviklighet. Den senare vetskapen kan man lära sig betrakta med visst jämmod, som en del av levnadens villkor.

Den som accepterar att han är nedsänkt i historien – accepterar att han har ett visst, inte alltför långt levnadslopp – kan i kunskap om sina dagars begränsning kanske ta större ansvar för hur han lever här och nu än om han hade tänkt sig att han har mycket mer tid på sig. Heideggers Sein zum Tode är på vardagsplanet detta slags ansvarsaxlande, ett insisterande på att det som jag håller på med bör jag göra så viktigt och så innerligt som möjligt. Medvetenheten om kortheten hos den "normala" livstråden och om dess ytterliga skörhet kan bidra till en intensiv upplevelse av att livet är en stor sak. Men ju större den saken är, desto svårare kan det vara att mista den; och detta även om dödens oundviklighet ter sig som absolut och inte bara som relativ.

3. Ogrundad rädsla för döden

Jag har valt att betrakta dödsskräck och dödsångest från det upplevande subjektets synpunkt. Någon psykologisk beskrivning har jag inte eftersträvat utan en blandning av begreppsanalys och begreppsstipulation. Den springande punkten har varit att dödsångest till skillnad från dödsrädsla är en fasa för dödens oundviklighet.

Anta att jag har rätt i denna min grovredogörelse. Vi kan då fråga oss: "Är dödsskräck respektive dödsångest någonsin berättigad?"

Många filosofer finner talet om berättigande besynnerligt. Andra tycker att det är i sin ordning. En tredje skock anser att det går att tala om oberättigad skräck men inte lika lätt om berättigad och att den mesta ångesten ligger bortanför berättningsplanet.

Låt oss börja med ett brottstycke av en analys av något som ligger ett bra stycke från både skräck och ångest.

Om Per är svartsjuk, måste det finnas någon han är svartsjuk på. Denna någon kan vara Pål men också – som i Hjalmar Bergmans och kanske också Strindbergs fall – vara karlar i största allmänhet eller kanske till viss ålder hunna människor överhuvud. Vidare måste det finnas någon person, Eva, som Per är kär i. Och slutligen – i denna delanalys, men ingalunda slutligen i verkligheten – måste han anse att objektet för hans svartsjuka, t ex Pål, har vållat eller hotar vålla honom, Per, erotiskt förfång med avseende på Eva.

Anta nu att Pål inte har vållat Per skada och inte heller ska komma Per i vägen på minsta sätt. Då är Pers svartsjuka mot Pål klart oberättigad. Därmed vill jag inte antyda att Pers svartsjuka skulle vara berättigad ifall det funnes en uppsättning nödvändiga och tillräckliga villkor för mönster-gill svartsjuka och ifall den uppsättningen vore vederbörligt uppfylld. Man kan – och jag tror att man bör – anse att svartsjuka generellt är förkastlig;

och om den är det, är den *aldrig* berättigad. Men vad jag har velat säga är att antingen svartsjuka någonsin är berättigad eller ej, så är den ogrundad och i *den* meningen oberättigad ifall dess objekt inte har gjort och inte heller är på vippen att göra den svartsjuka illa inom den erotiska sfären.

Att svartsjuka är ogrundad hindrar inte att Per hyser den – så länge han inte är övertygad om att ha fel. Men kan han vara svartsjuk på Pål och samtidigt övertygad om att Pål inte har gjort honom illa ens genom att dra Evas tankar och känslor e d?

Inte normalt. Han kan fortfarande känna agg mot Pål; men hans agg är inte svartsjukans. Undantaget är då han är besatt av en övertygelse som går stick i stäv mot hans medvetna kunskap: han vet att Pål inte har gjort honom förfång, och han kan samtidigt inte låta bli att tro att det är just precis vad Pål har gjort. Men det är kanske avslöjande att detta hans tillstånd beskrivs som en besatthet, som något han inte kan göra sig kvitt, som en passion.

Det förefaller mig rimligt säga att det intentionala objektet för den passionerade svartsjukan inte skiljer sig från det intentionala objektet för dess icke-passionerade motsvarighet. Snarare är det bandet mellan subjekt och objekt som har blivit knutet med hårdknut. (Invänder någon att detta ger objektet för den passionerade svartsjukan en s k relationsegenskap, som objektet för den icke-passionerade svartsjukan saknar, ska jag dock inte bråka.)

Rädslan för döendet, livsförlusten, och det hinsides förefaller mig inte helt olik svartsjuka. Jag hyser rädslorna ifråga och tror då att deras objekt är mig skadligt; och *ibland* är den tron ogrundad. Givet viss medicinsk praxis, goda smärtstillare osv är döendets plågor uthärdliga; och vissa föreställningar om det onda i att vara död – t ex den att jag är förintad och samtidigt där för att känna förskräckelsen i förintelsen – är rätt och slätt konfys.

Här gäller samma sak som i svartsjukan. Är min skräck en skräck för något som inte finns eller är ofarligt och övertygas jag om icke-existensen eller ofarligheten, så försvinner skräcken eller övergår i ett patologiskt stadium.

Att en del dödsskräck är ogrundad innebär givetvis inte att all dödsskräck är ogrundad. Funnes stor sannolikhet för eviga kval vore det inte oberättigat att vara mycket rädd för döden. Huruvida det dessutom vore förnuftigt att i så fall sträva efter att skjuta upp den så länge som möjligt är kanske mer tvivelaktigt: en oändlighet plus eller minus några år torde fortfarande vara just oändlig.

Om dödsångest innesluter en skräck för oundvikligheten i min möjlighetsvärlds slut, så vilar en av dess former kanske på föreställningen att jag

så småningom kommer att vara på andra sidan möjlighetsgränsen. I den tolkningen förefaller mig också ångesten vara något som kan vara oberättigat.

En djupare analys visar förmodligen att ångest inte utmärks enbart av att dess *objekt* uppfattas som oundvikligt utan dessutom av att våndan är något man är *besatt* av, inte kan skaka sig loss ur. Den har en passionerad karaktär, besätter en bl a med föreställningar som man inte kan göra sig fri även då man inte tror på dem.

Man kan, förefaller det mig, våndas för precis samma sak i dödsrädsla som i dödsångest, frånsatt att objektet ifråga i rädslan betraktas som undvikligt men i ångesten som oundvikligt. I ångesten är bandet mellan subjekt och objekt dock knutet med hårdknut: subjektet kan *vara övertygad om* att objektet inte finns och ändå bäva för det.

En ångest som låter tala med sig, som åtminstone i viss mån avhänger av trosövertygelser, är på väg över från klar ångest till rädsla. Detta är en anmärkning avsedd som ett bidrag till en sorts lingvistisk fenomenologi eller, om ni så vill, the philosophy of mind.

4. Sammanfattning

Min bärande tanke har varit att filosofin – som väl ofta betraktas som snusförnuftets mest förstockade ämbetsman – har en begreppsutredande och kunskapande uppgift också inom stämningarnas och emotionernas område.

Jag har argumenterat att både dödsrädsla och dödsångest har intentionala objekt; att dessa intentionala objekt har karakteristiska skillnader som dels tillåter oss urskilja olika skräckar och olika ångestar; att en annan olikhet mellan skräck och ångest inte ligger på objektens plan utan på det som löst har kallats passionernas; att de föreställningar som de intentionala objekten är invävda i kan vara ogrundade; och att både dödsrädsla och dödsångest därför ibland kan bedömas som oberättigade.

Ett svagt eko av Spinoza har väl då och då varit förnimbart; och avslutningsvis kan det vara nyttigt erinra sig hur man ur hans *Etik* – som trots sin titel framstår som huvudsakligen ett teoretisk-filosofiskt arbete – kan dra praktisk-filosofiska konsekvenser.